

בְּכֵן לְסִפְרִים

מאיפוק רגשי ל"חוסן משפחתי": רגשות בקרב שלושה דורות במשפחות ישראליות

רותם לשם, כיצד הפכו האשכנזים לישראלים? הגירה ורגשות במשפחות ממעמד הביניים, רעננה: הוצאת למדא, 2024, 232 עמודים.

הספר כיצד הפכו האשכנזים לישראלים? הגירה ורגשות במשפחות ממעמד הביניים, ראה אור בתקופה שבה משפחות ישראליות נאבקו על שחרור קרוביהן המעונים במנהרות חמאס. המאבק היה על הצלת חיי החטופים ועל שפיות אוהביהם בבית, אכולים מדאגה ומותשים מפוליטיקה. מצוקתם ביטאה את הנוכחות הכפולה של המשפחה הישראלית הן כביטוי ציבורי של שייכות ואחוזה והן כמארג יחסים קונקרטי של חינוך והגנה.

בחדושי המאבק הצטמצם הרגש המשפחתי לייצוגים של מחויבות, דוגמת הדאגה נטולת המורא שסימנה עינב צנגאוקר או אהבת ישראל ושיקולי ההתנחלות שתיאר צביקה מור. אולם חודש לאחר שחרור אחרוני החטופים, עם השידור של מקום שמח בערוץ הציבורי, התעבה ייצוג הרגשות המשפחתיים. סדרת הטלוויזיה שכתבה נועה קולר הציגה את המשפחה הישראלית כמבוע של רגשות בין-דוריים.

שמונה פרקי הסדרה עוסקים במערכות היחסים של ורד, אישה כבת ארבעים, ומתמקדים בשתיים מהן: עם בן זוגה ועם אמה. אמה של ורד, נעמי, היא פנסיונרית בשנות השבעים לחייה. נעמי חיה לבדה, סובלת ממחלת הסוכרת ומבקשת לסיים את חייה. באופן מעניין, כדי לבטא את היחסים בין נעמי לוורד, נזקקת מקום שמח לדיאלוג רב-דורי: עם יעלי, נכדתה של נעמי ובתה של ורד, ועם דבורה, קרובת משפחה מבוגרת שחצתה את גיל תשעים.

רותם לשם, מחבר הספר כיצד הפכו האשכנזים לישראלים?, לא היה מופתע מכך שהצגתם של היחסים בין הבת והאם מערכת דורות נוספים, ובפרט את הדור של דבורה, ששרד את מלחמת העולם השנייה. קריאה בספרו מבהירה שקשה לכתוב על יחסים ורגשות במשפחות יוצאות אירופה ללא נציגות של הדור החבול שעלה לישראל לאחר השואה. לשם ריאיון שלושה דורות של משפחות ישראליות. הוא נפגש לשיחות עומק עם חמישים מרואיינות ומרואיינים, רובם בני אותה משפחה, כדי ללמוד מהם על חייהם ועל סיפורם. עמודי המתודולוגיה של הספר מצוינים להוראת קורסים במחקר איכותני, משום שהם מפרטים באופן כן וגדוש כיצד מבצעים בחירות במחקר איכותני, בשילוב של מבט רפלקסיבי ומבט אתי.

את בני הדור הראשון של נחקריו ריאיינן לְשֵׁם בזקנתם, שישה עשורים ויותר אחרי שעלו לישראל מפולין, רומניה והונגריה כחלק מקבוצת הגירה גדולה וחיו כאן בתנאי דוחק. תחושת הניכור בולטת בסיפוריהם: הן ביחסם לאשכנזים שעלו לפני מלחמת העולם השנייה, הן ביחסם לקבוצות שהיגרו במקביל להם מצפון אפריקה והמזרח התיכון. ליחסי הכוח הללו עקבה רגשית שונה: טינה כלפי ה"יקים" והרוסים, ודחייה של המזרחים.

אחדים מהראיונות התקיימו בדור מוגן. לְשֵׁם מתעכב על זיכרונות שעוררו בנחקריו דמעות, סערה וגמגום, ומתאר כיצד הם מיהרו להתעשת ולרסן את המבע הרגשי. הוא מסביר שהרגש עצמו אינו גורם בסיפוריהם; אין לו תפקיד עלילתי והמראיינים אינם מציגים חשיבה רפלקסיבית על מקומו בחייהם וביחסיהם.

משפחות המוצא של הנחקרות והנחקרים רוסקו באירופה ובישראל הם הקימו משפחות חדשות. לְשֵׁם מראיינן את ילדיהם כשהם בשנות הפנסיה או לקראתה.¹ מחקרו מגלה שהדור השני, בני דורה של נעמי במקום שמח, פיתח סגנון רגשי שונה מזה של הדור הראשון. סיפוריהם נדרשים לחוויות רגשיות ומצביעים על צרכים רגשיים שלא זכו למענה. הדיבור על רגש הוא ברובו דיבור על תקשורת, הבוחן באופן רפלקסיבי את היעדר התקשורת בין חברי המשפחה: בין המראיינים להוריהם, ובין אבותיהם לאימותיהם. הדור השני מבקר את ההתנהלות הרגשית של הוריו באופן זהיר, נבוך ועמום. זהירות זו היא בעצמה ביטוי רגשי: המראיינים מקפידים להגן על הוריהם מפני מבט מבחוץ שעלול לגנות את נוהגם כהורים. גם כאשר מבצצת ביקורת – כמו תלונות על חוסר חום – היא איננה אישית אלא סוציולוגית והמראיינים מסבירים שמנהג ההורים נובע מהקשרי חייהם. השואה, המעברות ופערי הדורות הם שגרמו ליחסים במשפחה ולא תכונה פסיכולוגית באישיות הוריהם. לשם מסביר שהסבל של ההורים במלחמה כירסם בלגיטימציה של ילדיהם להביע כלפיהם רגשות שליילים.

השפה הטיפולית נוכחת בקרב הדור השני באופן מתון בלבד. הפסיכולוגיה עוזרת להם להבין את יחסם להוריהם, אך הם אינם טרודים בשיפור עולמם הנפשי. לְשֵׁם מדגים כיצד מראייניו לא התפתו ואף דחו בתקיפות שפות וכלים המתמקדים ב"ניתוח עצמי וטיפול בעצמי". המבט הרפלקסיבי על החוסר הרגשי בילדותם כולל ניסיון לשפר את יחסיהם עם ילדיהם. מראיינת סיפרה על מאמציה "לפתח את הקשר הרגשי עם ילדיה, משום שהדבר חסר לה מאוד ביחסים עם אימה" (עמוד 84). באופן זה התיווך הפסיכולוגי של הרגשות מסייע לביסוס ערכי שוויון וחברות בין הורים לילדים.

1 קוראי ספרות העיון פגשו את הדור הזה בספרה של ההיסטוריונית חנה יבלונקה, **ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילדי הארץ 1948–1955**, תל אביב 2018. יבלונקה, בת דור נחקריה, הקדישה את הספר לשני נכדיה "באהבה. שתדעו". גם מכך לְשֵׁם לא היה מופתע: ממצאיו ממקמים את המבע הרגשי של הדור השני ביחס לדור שלפניו ולזה שאחריו. ההתמקמות הרגשית בין המחויבות להורים ולזיכרון השואה ובין המחויבות לדור השלישי ושאלת נוכחות השואה בחייו, ניכרת גם במחקריה של קרול קדרון: Carol A. Kidron, "Surviving a Distant Past: A Case Study of the Cultural Construction of Trauma Descendant Identity", *Ethos*, 31, 4 (2003), pp. 513–544

השימוש המתון במונחי אישיות ובדיאגנוזות טיפוליות מתפוגג בראיונות עם בנות ובני הדור השלישי. מדובר בילידי שנות השמונים, דורו של המחבר ודורה של ורד, גיבורת מקום שמח. דומה שעבורם כלי הפסיכולוגיה ומושגיה הם צידה קבועה לדרך: הסיפורים עמוסים בחיויים רגשיים והרגשות נתפסים תמיד כביטוי פסיכולוגי וכמושא למענה טיפולי. דומיננטיות השפה והכלים הטיפוליים שומרים על המשפחה הישראלית: מרואייניו הצעירים של לָשם אינם מתבטאים במונחים כמו "הורות רעילה", מהמחוזות העכשוויים שמפתח השיח הפסיכולוגי הגלובלי.

הדיון בשפה הרגשית של שלושת הדורות חדש וחשוב. קוראי העיון מורגלים בניתוח בין-דורי שעניינו תמורות כלכליות ותרבותיות המאפשרות ניעות אל מעמד הביניים. לָשם, להבדיל, מפנה זרקור סוציולוגי אל תמורות רגשיות שהן מקומיות וגלובליות בעת ובעונה אחת. התנועה שבמרכז ספרו עוקבת אחר היחס לרגשות, לאופני ביטויים ולתפקיד שניתן להם בהשתלשלות החיים ובהבנתם. כדי להיהפך לישראלים בני מעמד הביניים, נזקקו ילדיהם של המהגרים העניים מאירופה לא רק לתנופה כלכלית (נושא השילומים מגרמניה נותר מרומז) ולאִימוץ תרבות הצבר. לָשם קובע שתהליך הישראליות כלל התגמשות רגשית: רגשות כמו אהבה, חרדה ודאגה קיבלו תפקיד בסיפור החיים וביחסים המשפחתיים כישויות פסיכולוגיות שאפשר לשנותן ולעצבן בעזרת כלים טיפוליים.

טיעוני הספר אינם מסתפקים בפענוח סגנונות רגש שונים של כל דור, אלא מתארים התערבות פסיכולוגית ישראלית ספציפית בחינוך הרגשי של המשפחה. מדובר בניסיון טיפולי לְסַגֵּל את התנהלות המשפחה בהתאם לצורכי הביטחון של מדינת ישראל באמצעות שלילת מבעי פחד וחוסר אונים, והמרתם בהצגה של חוסן משפחתי לנוכח איומי המלחמה. לָשם מבהיר התערבות זו באמצעות הוספת כלי מחקרי על הראיונות: ניתוח תרבותי. הוא מפרש את פרקי התוכנית הפופולרית קשר משפחתי, שהדריכה משפחות צעירות בשנות השמונים בואכה שנות התשעים כיצד להתמודד עם בעיות בין הורים לילדיהם. מסרי התוכנית עיצבו את הרגש המשפחתי באופן שחיזק את נאמנותה של המשפחה למדינה וחינכו אותה להשלים עם הגזירה לחיות על החרב. הפסיכולוגים שהנחו את השידורים ביקשו להטמיע צניעות במשפחות הישראליות שצפו בהדרכותיהם – ללמדן שאין באפשרותן להגן על הילדים מפני המציאות, כמו טילים מעיראק במלחמת המפרץ הראשונה (1990–1991).

ההבחנה בין טיפול להגנה

השילוב בין שני כלי המחקר – ניתוח הראיונות והסדרה – מחדד את הריבוי הסמנטי של המילה "קשר" כזיקה וכלפיתה, וכך מעניק רובד סוציולוגי לצפייה במקום שמח. הספר כיצד הפכו האשכנזים לישראלים? מבהיר את תפקידה של השפה הטיפולית בעלילת מקום שמח, בעיצוב הדמויות, בפיתוח היחסים ביניהן וביחסן להיסטוריה המשפחתית של ההגירה.

שלושת הסגנונות הרגשיים שלשם מזהה נוכחים בסדרה הממחישה שקיים נתק ביניהם, נתק המשפיע על היחסים בין הגיבורות. כך, התסריט של מקום שמח אינו מפגיש את הדמויות הנשיות באף אחד מהפרקים: דבורה, ניצולת השואה, נפגשת עם נעמי לחוד ועם ורד לחוד. במפגשים אלה בולט יחסה המחוּספס לחייה ולחיי קרוביה, וסירובה המוצהר להשתתף בתבניות הפסיכולוגיות של ביטוי רגשי. דיאלוג בידישי ובעברית בין דבורה לנעמי מדגים את הפער במאגר השפות הרגשי של השתיים: נעמי – בת הדור השני, שכבר אימץ כלי ביטוי רגשיים ורפלקסיביים – מקוננת על היעדר אהבה ומימוש עצמי בחייה. דבורה, בתגובה, מקלה ראש בצרכים אלה ומציינת כי התחתנה עם בעלה כי הייתה לו עברית טובה. ידיעת השפה מצביעה על צורך פרגמטי בהגירה ולא על צורך רגשי.

נעמי, שטיפלה באמה עד למותה וכעת מתמודדת עם זקנתה שלה, מביעה תסכול מתוכן חייה הדל. בפרקי הסדרה הראשונים היא מתפתה לכריזמה האמפתית של השפה הטיפולית-רוחנית, העוזרת לה להתעלם מן העובדה שעליה לעבור ניתוח אם ברצונה להאריך ימים. אולם לקראת סוף הסדרה מחלתה מחמירה והיא חוזרת למורשת בית אמה, שבה הנמען המרכזי הוא העבר של השואה ולא הסתייעות בכלים התנהגותיים להתמודדות נוחה ואשלייתית עם ההווה.

אם דבורה דוחה את השפה הטיפולית ונעמי מנהלת איתה משא ומתן, אזי הטיפול הוא תוכן מובן מאליו בחייה הפרטיים והמקצועיים של ורד: בעבודתה כקלינאית תקשורת, בבחירתה לפנות לטיפול זוגי ובניסיונותיה לעודד את אמה בעזרת מטפל רוחני. יתר על כן, לדומיננטיות של הפסיכולוגיה בעיצוב היחסים המשפחתיים יש היבט נוסף: התנערות הדור השלישי מהעמדה המגוננת של המשפחה שלשם מתאר בספרו. קולר, שמגלמת את ורד וכתבה את התסריט, חשפה במקום שמח חולשות ביחסים המשפחתיים וזכתה לשבחי הביקורת על גילוי לבה. מבחינה זאת הדור השלישי מוותר על מסר ההגנה שליווה את התפיסות של בני ובנות הדור השני על תפקידם כילדים וכהורים. ההגנה שמעודד הטיפול מתגלה כהגנה שמתמקדת בעצמי, ואילו מחויבותו של הדור השלישי למשפחתו היא בגדר עננה העשויה להעיב על שיפור חייו. היפוך זה – משמירת פרטיות המשפחה אל פריצת גבולותיה ומגבלותיה – מדגים את הצלחת מסרי התוכנית קשר משפחתי שלשם מנתח, ואף את הצלחת התיעוד הפרטי שהיא הייתה ממבשריו: שיתוף הציבור בבעיות אישיות.

אולם השפה הטיפולית – בגרסתה המקומית, המולאמת – אינה אוטמת את הכנסת האורחים הבין-דורית של השואה. כמו הספר של לשם, גם הסדרה מקום שמח ממחישה את האופן שבו השואה חודרת לנימיו של הקשר המשפחתי, ואף דוחסת אותו עם מסרים לאומיים של קורבנות ואשמה. נעמי, שאמה ילידת וילנה שרדה את מחנות הריכוז, מבקשת לנסוע לליטא (מדינה שלשם לא ריאין את יוצאיה). ורד מתלווה אל נעמי באופן מסויג. ערב הנסיעה היא עוזרת ליעלי, בתה, בשיעורי הבית ושיחתן מתגלגלת

אל קורות אמה של נעמי במחנות הריכוז וההשמדה. דומה שוורד מנסה למלט את בתה מהציווי המשפחתי של השואה: היא מסבירה ליעלי שאין לה קשר להיטלר, בדיוק כשם שאין לה קשר לאנטיכוס.

אם השואה הייתה סיבה לגונן על רגשות הדור הראשון, עכשיו על המשפחה להגן על הדור הרביעי מלפיתתה. ורד משתמשת באנטיכוס כהגזמה שיכולה להקטין את היטלר, אולם ללא הועיל. אותו אנטיכוס, מלמד ספרו של לשם, לקח חלק מרכזי בחינוכה הרגשי-משפחתי-לאומי כילדה:

קשר משפחתי הטמיעה מסרים תרפויטיים בסדר היום הלאומי בישראל. התוכנית הפיקה פרקים מיוחדים שהוקדשו לחגים הלאומיים: חנוכה, פורים, ראש השנה, שבועות ופסח, ופרקים אלו ביקשו לשלב בין המסרים התרפויטיים של התוכנית – פתיחות, שוויון, שיתוף פעולה וקבלת אחריות – לבין היבטים שונים בדת ובמסורת היהודית. למשל [...] [במהלך] יום שידורים מיוחד לכבוד חג החנוכה שהוקדש כולו למשפחה. בחירה זו נועדה לחזק את הערכים המסמלים חג זה – הלכידות והחוסן של משפחת בני ישראל אל מול גזירות אנטיכוס (עמ' 184).

הרגש הבין-דורי שהתגבש בקשר משפחתי לא הגן על המשפחה ופרטיה מפני תביעות המדינה, אלא דווקא החליש אותם באמצעות מסרים סותרים של נאמנות לפרט, ליחידה המשפחתית ולמדינה. כדאי להתייחס למסקנה זו לנוכח הקדימות שניתנת לשיח הפסיכולוגי בתיווך העדויות והמונומנטים שסובבים את טבח השבעה באוקטובר. כלומר, להבדיל בין טיפוח הדאגה והמגננה הבין-דורית ובין עיצוב שושלת טיפולית של אנטיכוס, היטלר וחמאס.

ניצן רותם